

ДИСКУСІЇ

Олександр ГУРЖІЙ

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник,
відділ історії України середніх віків та раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), oleksandrgurzij003@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6941-4488>

До питання про формування всеросійського ринку: український контекст (друга половина XVII ст.)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.168>

УДК: 339(470+571):(477)«165»

Анотація. Мета статті полягає у висвітленні конкурентної боротьби українців за зарубіжні ринки у другій половині XVII ст. **Методологія дослідження** оперта на принципи історизму й детермінізму. Застосовано як загальнонаукові (системного аналізу, синтезу, аналогії, узагальнення), так і спеціальні історичні (критичного опрацювання та зіставлення джерел, компаративності, проблемно-хронологічний) методи. **Наукова новизна.** Вперше порушується питання про правомірність тверджень істориків-попередників щодо функціонування всеросійського ринку у зазначений період і переосмислюється роль українців у цьому процесі. **Висновки.** Міжнародна ситуація другої половини XVII ст. зумовила цілий ряд кризових економічних і суспільно-політичних явищ у Речі Посполитій та Українській державі, котрі, проте, відкрили сприятливі перспективи для Московії в галузі торгівлі. Водночас торговельні інтереси українців уряди багатьох країн не брали до уваги. Конкурентна боротьба у цій галузі спонукала торгових людей Гетьманщини шукати й освоювати нові шляхи та ринки для реалізації своєї продукції, зокрема в напрямках Угорщини, Молдавії, Волощини, Прибалтики, Сходу.

Ключові слова: всеросійський ринок, Україна, Московія, Річ Посполита, Османська імперія, Німеччина, торгові люди.

Від середини XVII ст., коли українці боролися за свою національну незалежність і створення власної держави, Московія поступово почала перетворюватися на одну з потужних країн у Східній Європі, без участі якої вже практично не вирішувалася жодна міжнародна проблема. В межах зовнішньополітичних інтересів і компетенції Кремля визначилося кілька першочергових завдань. По-перше, залишалося до кінця невирішеним питання стосовно приєднання українських і білоруських регіонів, що перебували у залежності від влади Речі Посполитої. По-друге, загострилася проблема необхідності просування (економічного, політичного, територіального) у прибалтійські області. По-третє, на кінець століття дедалі очевиднішою ставала неминучість

збройного протистояння з Туреччиною та її васалом Кримським ханством. Усі ці завдання так чи інакше поєднувалися в концептуально-стратегічних планах вищого керівництва Московії. Водночас досягнення поставлених цілей ускладнювалося цілим комплексом об'єктивних причин. Адже у воєнному конфлікті з Польщею на боці Москви виступали Швеція та Османська імперія. Проте ці ж держави виявилися претендентами на «польсько-литовську спадщину» в разі досягнення колективного успіху. Зокрема Швеція прагнула закріпити за собою панівне право на Прибалтику та Литву, Туреччина і Кримське ханство – на українські землі. З іншого боку, царські інтереси на Балтиці спонукали уряд Олексія Михайловича йти на спілку зі владою Речі Посполитої та на встановлення мирних взаємин із мусульманським Півднем. Проти Османської імперії можна було виграти лише у союзі з Польщею, але тоді виникала необхідність поступатися Україною.

Певною мірою послабила напруженість у міжнародній обстановці суспільно-політична та економічна криза, що розгорнулася в Речі Посполитій і відкрила відповідні сприятливі перспективи для Москви. Зрозуміло, що в тій складній ситуації торгові інтереси українців іноземними країнами не бралися до уваги. Проте давні традиційні шляхи продовжували функціонувати. Один з таких проліг через Київ на захід – Галичину, Польщу й далі в Німеччину. Він з'єднав російські торгові центри з центральноєвропейськими (Вроцлав, Лейпциг, Франкфурт та ін.). Шляхове розгалуження з Московії, що йшло північніше через Варшаву чи вздовж південного узбережжя Балтійського моря (через Ригу, Кенігсберг, Гданськ) неабияк «наближувало» Північну Німеччину, Голландію, Англію. Товари доставлялися головним чином гужовим транспортом, частково судноплавними річками. Хоча при цьому товарообіг через сухопутні кордони помітно поступався морським поставкам¹.

На той період домінуючу роль у зовнішній торгівлі Московії продовжував відігравати Архангельськ – великий річковий і перший морський порт країни, що розташовувався на початку дельти Північної Двіни, у 45 км від її впадіння в Біле море. Про наповнення його казни від грошових зборів з іноземних купців (адже місто користувалося правом самоуправління) може свідчити митна відомість, яку навів член шведського посольства в Москві при Олексії Михайловичу Йоганн Кільбургер у «Короткій звістці про російську торгівлю, яким чином вона відбувалася через усю Росію в 1674 р.». Так, за його даними, у 1654 р. митні податки тут становили 54 031 руб., у 1658 р. – 91 742 руб., у 1662 р. – 58 090 руб., у 1666 р. – 72 601 руб., у 1670 р. – 66 021 руб. Як бачимо, вони досягли великих обсягів, але мали й значні щорічні коливання в розмірах, що, зрозуміло, залежало від кількості прибулих негодціантів і реалізації їхнього товару. Причому, як зазначив названий автор, всі іноземці, якої б нації не були, зі своїх товарів мито сплачують одноразово: в Архангельську, Новгороді та Пскові по 6 грошових одиниць з кожної сотні. А якби хтось з них не схотів чи не зміг реалізувати продукцію у цих містах і поїхав би до Москви, то спочатку мав сплатити «проїзне» мито в розмірі 10 грошових одиниць із кожної сотні загальної вартості товару, а потім ще 6 одиниць на сотню в московській митниці. Вивозити товар у зворотному напрямку без виплати мита дозволялося на суму введеного та вже раніше оплаченого². В 1693 р. в Архангельську існували 29 торгових «домів» іноземних купців і прибували до 40 суден щорічно.

Про початок формування нових засад і закріплення північних напрямків у сфері зовнішньої торгівлі Московії може свідчити Валіесарський договір зі Швецією від

¹ Захаров В.Н. Западноевропейские купцы в России. Эпоха Петра I. – Москва, 1996. – С.101–102.

² Кильбургер И.Ф. Краткое известие о русской торговле, каким образом она производилась чрез всю Россию в 1674 г. – Санкт-Петербург, 1820. – С.145.

20 грудня 1658 р., який ознаменував певні, хоч і тимчасові, політичні й дипломатичні успіхи царського уряду в боротьбі за Прибалтику. Так, у пункті 6 йшлося про домовленість між сторонами щодо можливості торговим людям, які живуть «у Свеї», у фінській, естонській, лівонській, іжевській і карельській «землях», «вольно и без помешки, после пошлиннаго одного платежу в прямой таможене», їздити на ринки до Москви, Великого Новгороду, Пскова та Ладози. Також надавався дозвіл на їх перебування з товарами в Литві, Білорусі, на півночі «и в иных царского величества землях и в городах», але при пред'явленні відповідних «проезжих грамот начальных людей, откуда они приезжали, у первых порубежных воевод». Своєю чергою московитам дозволялося «торговать вольно в королевском городе Стекольні», в Або, Выборгу, Ризи, Коливані, Ругодиві, Нових Кінцях, Карелії «и иных его королевского величества городах»³.

Стосовно ж України, той факт, що, починаючи від Б.Хмельницького, всі його наступники на гетьманському уряді укладали (або підписували) нові угоди-статті з царським урядом, свідчить: Москва трактувала Україну як окрему державу, а володар булави вважався її головою й носієм верховної влади⁴. Б.Хмельницький намірявся мати стосунки з Московією за прикладом відносин Угорщини, Молдавії, Волощини та Османської імперії, тобто у формі номінального васалітету. Проте царський уряд відразу взявся за вивчення відносин усередині України, її фінансової системи, економіки, контактів з іноземними державами. Надалі Москва намагалася пов'язати питання отримання Гетьманщиною доходів із перебуванням і контролем своїх воевод на українській території.

Незважаючи на те, що стосунки між Московією та Швецією швидко погіршилися, але зі змісту досягнутих домовленостей стає цілком очевидним двостороннє прагнення до певної стандартизації митних зборів, а саме встановлення одноразового податку, замість кількох попередніх різнохарактерних, при перетинанні кордону торговцями.

Як відомо, Б.Хмельницький наприкінці свого гетьманування також орієнтувався на налагодження союзницьких стосунків зі шведським королем, при цьому погрожуючи розривом взаємин із російським царем. Априорі можна припустити, що договір між Московією та Швецією потенційно розширив територіальний простір і для торгових людей тих українських земель, котрі відійшли від Речі Посполитої й опинилися під владою Кремля.

30 січня (9 лютого) 1667 р. у с. Андрусово поблизу Смоленська між Московією та Польщею було підписане перемир'я, яке повністю ігнорувало політичні й економічні інтереси Гетьманщини, хоча не могло не позначитися на торгівлі українців, адже в документі розглядалися попередні умови товарообігу між населенням «Великої Росії», Корони Польської та Великого князівства Литовського і закріплювалися майбутні. Йшлося, зокрема, про проїзд купців по всіх містах без будь-яких ускладнень із боку влади названих країн, але з «проезжими грамотами» та без «заказаной» (забороненої) продукції. Обговорювався вільний проїзд річкою Двіною до Риги купців зі Смоленська. Мито для всіх торгових людей визначалося по всій території однаково, за домовленістю зацікавлених сторін. Угода мала діяти до червня 1678 р. Отже Гетьманщині довелося пристосовуватися до нових суспільно-політичних реалій, адже Польща за тих обставин передавала Сіверську землю під управління Московії,

³ 1658 г., декабря 20. Договор, учиненный на съезде в Валисаре полномочными российскими и шведскими послами // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собр. 1-е. – Т.І. – Санкт-Петербург, 1830. – №240. – С.468–478.

⁴ Яковлів А. Україно-московські договори в XVII–XVIII віках. – Варшава, 1934. – С.4–5.

визнавала входження Лівобережної України до її складу, а Білорусь і Правобережна Україна (крім Києва) залишалися під владою Речі Посполитої. При цьому Січ юридично мала перебувати під адмініструванням обох держав, але фактично – царату⁵.

Вочевидь 1667 р. став знаменним для внутрішньої та зовнішньої торгівлі Московії, а через неї й України, економіка якої дедалі більше підпадала у залежність. 22 квітня того року було оприлюднено так званий Новоторговий статут, який певною мірою можна пов'язувати з *початком утворення* умов для всеросійського ринку та проникнення його до світової системи торгівлі. Кодифіковані правові нормативи ставили під ще більший контроль феодально-кріпосницької адміністрації всю купівлю і продаж продукції, але вже не тільки переважно в інтересах державної казни, а й купців із великим капіталом. За таких обставин у владній верхівки формувалось усвідомлення того, що завдяки торгівлі значною мірою можна досягти національної могутності і власної розкоші. Водночас усі положення документа, що стосувалися іноземної торгівлі, ще більш чіткіше набували ідей протекціонізму та виразно проявилися у системі митних зборів із негоціантів. При цьому залишалось прагнення царського уряду не лише залучити якомога більше валюти у країну, а й утримання її з метою подальшого перекарбування в російські гроші (зрозуміло, з вигодою, прибутками для себе).

Політика меркантилізму, що головню спрямовувалася на галузі торгівлі, об'єктивно сприяла зміцненню політичної бюрократії, суверенітету держави та запобіганню заходам іноземних урядів і купців опанувати ринки Московії своїм капіталом. Однак статут, у принципі не змінюючи феодально-кріпосницького підґрунтя торгівлі, тим самим обмежував її розвиток, не сприяв поступу буржуазних відносин⁶. Формальною ж причиною появи цього законодавчого акта стало те, що «по челобитью Московского государства гостей и гостиных сотен и черных слобод торговых людей от приезжих иноземцов во многих обидных торгах, которые проходили в Московском государстве и Великие Росии в порубежных городех помешкою продолжительные войны, и того ради приезжие иноземцы *безстрашно учили товары худые поддельные, как в серебре и в золоте* в литом и в пряденом, так и в поставках в сукнах и в иных заморских товарах в царствующий град Москву и в города Великие Росии привозить, в которых товарах подлино обличины, и такие худые товары сысканы, и руским торговым людем в заповедех в промытах убытки и домовные разорения учинились»⁷.

Пункт 12 скасовував попереднє диференційоване митне обкладання і встановлював єдиний рублевий податок, а саме 10 «денег» з 1 руб., або 5% із продажної вартості товару речового, «а не с вещевых товаров со всяких имеют пошлины по 8 денег с рубля»⁸.

Як не дивно це виглядає, але в підрозділі «Устав торговле в царствующем граде Москве и во всей Великой Росии» у черговий раз обмежувалася торгівля у столиці: «А чтоб на Москве и в городех иноземцы никаких товаров врознь не продавали. А будет учнуть врознь продавать и те товары имеют (забирати – *О.Г.*) на великого государя. А иноземцом с иноземцы никакими товары не торговать и не менять, и

⁵ 1667 г., генваря 30. Договор о перемирии на 13 лет и 6 месяцев между государствами Российским и Польским на съезде в деревне Андрусове полномочными послами // ПСЗРИ. – Т.1. – №398. – С.656–669.

⁶ *Базилевич К. В.* Элементы меркантилизма в экономической политике Алексея Михайловича // Учёные записки МГУ. – Вып.41. – Москва, 1940.

⁷ 1667 г., апреля 22. Новоторговый устав // Российское законодательство X–XX вв.: В 9 т. – Т.4: Законодательство периода становления абсолютизма. – Москва, 1986. – С.117.

⁸ Там же. – С.120.

руским приезжим людем не продавать и не менять же» (пункт 3)⁹. Тобто головне місто держави продовжувало залишатися закритим для іноземної торгівлі, а Архангельськ зберігав своє прерогативне становище (пункт 1). Про українців безпосередньо не йшлося, однак зазначалося про необхідність посилення контролю за прибулими вірменами, греками та купцями з «литовської сторони»¹⁰.

У зв'язку з останнім положенням, стає не зовсім зрозумілим твердження сучасної дослідниці про те, що «для українських купців і торговців він (тобто Новоторговий статут – *О.Г.*) створив сприятливі умови по поживавленню торговельно-економічних зв'язків із Росією»¹¹. Практично нічим не підтверджуючи таке положення, авторка посилається на працю О.Чистякової кінця 1950-х рр.¹²

У коментарях до статуту наводилася певна система грошових митних зборів в еквівалентах: 1 руб. = 100 коп. = 200 «денег»; 1 алтин = 3 коп. = 6 «денег»; 1 гривна = 10 коп. = 20 «денег».

Цікаво зазначити, що у середині XVII ст. з'явилися нові види податків і державних заходів у сфері отримання доходів у Польщі. Так, було запроваджено акцизи, «шеленжні» (від «szeląg» – «мідна монета») та «гіберни» («hiberna»). Акциз передбачав загальний збір із населення міст у вигляді відсотку від вартості товарів при купівлі чи продажу. Шеленжні податки поширювалися на спиртні напої (так званий податок десятого шеленга). Гібернами обкладалися королівські й костельні маєтки. Ці податки йшли на утримання війська¹³. Одночасно щось схоже відбувалося з державними податками й у Московії, але під дещо іншими назвами.

На початок 1670-х рр. московський експорт та імпорт набув великих обсягів і різноманітності. Лише з Нарви 1673 р. «за море» відправляли різні види прядива, коноплю, шкури волів, кіз, лосів, хутро соболів, куниць, білок, зайців, лисиць, кішок, зернові (ячмінь, овес, жито), бобові (горох), крупи, борошно, вершкове масло, солонину, копчену яловичину, сушену рибу, хміль, мило та ін.¹⁴ Із Німеччини в Архангельськ 1671 р. морем надходили перлини, срібна бахрама, вироби зі золота та срібла, коштовне каміння, різні види дорогих тканин, фарба, олов'яні таці й тарілки, дзвони, підсвічники, ліхтарі, папір, капелюхи, зброя, хімічні речовини¹⁵. В експорті помітно домінувала натуральна продукція, а в імпорті – ремісничя та мануфактурна. Що, відповідно, свідчило про слабкість промислового виробництва в Московії.

Причому, на відміну від більш-менш демократичних засад в українській торгівлі (де було фактично нівельовано кріпосницькі відносини, а купецтву, особливо іноземному, тодішня влада надавала значні преференції), в російській, за свідченням іноземця, необмежено керували царські «комерції радники». «Користолюбний шкідливий цей стан, – зазначав І.Кільбургер, – складається з досить значної кількості людей купецького звання та мають голову чи старшину; між ними є кілька німців, а саме Клінк Бернгард і Фолегер в Амстердамі, і Томас Келерман у Москві». Ці управителі розселилися по різних місцях держави й отримали право на купівлю першими товару, котрий їм необхідний або сподобався, хоч і з дотриманням інтересів казни. З метою охоплення якомога ширшого простору для товарообігу, вони в усіх великих містах призначали від

⁹ Там же. – С.132.

¹⁰ Там же. – С.131.

¹¹ *Стрішенець О.М.* Товарне виробництво і торгівля в Україні (друга половина XVII – кінець XVIII ст.). – Чернівці, 2009. – С.252.

¹² *Чистякова Е.В.* Новоторговый устав 1667 года // Археографический ежегодник за 1957 г. – Москва, 1958. – С.93–121.

¹³ *Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М.* История государства и права Польши. – Москва, 1980. – С.224.

¹⁴ *Кильбургер И.Ф.* Краткое известие о русской торговле... – С.53–55.

¹⁵ Там же. – С.87–93.

одного до трьох уповноважених, яким у вигляді царських «факторів» надавали привілеї «гостей» (негоціантів). Утискуючи місцевих купців, викликали вороже ставлення до себе серед населення. В окремих випадках справа доходила до того, що розлючені мешканці могли «зламати шию всім гостям». Управителів, котрі підпорядкували у Сибіру соболиний промисел, а в Архангельську – заморський торг, радячи цареві встановити казенну монополію, нерідко звинувачували в підриві торгівлі на Балтиці, в обмеженні вільної купівлі та продажу, у прагненні лише «набити грошима» власні кишені¹⁶.

Доволі оригінально характер і форми торгівлі в Московії, до якої долучалися й українці, описав Якоб Рейтенфельс у своїх «Сказаннях» (1680 р.). За його спостереженнями, особисто цар «веде» всі найважливіші торгові справи в державі, і лише інколи «входить у товариство» зі своїми підданими чи іноземцями на підставі обопільної згоди й вигоди. За останніх обставин він стає ніби опікуном негоціантів, але за бажанням може скасувати правила, домовленості чи затвердити нові. За будь-яких умов царський товар мав продаватися першим, що робило торгівлю його компаньйонів певною мірою обмеженою й залежною. Крім того, на думку автора, розбагатілі купці були змушені «насолоджуватися» набутим капіталом лише «у скринях», адже в Московії підданим можна безпечно вихвалитися всім чим завгодно, тільки не багатством. Щодо торгівлі дорогим соболиним хутром, то всі московити зобов'язувалися купувати його не інакше, як у царя (за посередництва Сибірського приказу), і за встановленою ним ціною. Іноземцям надавалися незначні пільги при сплаті митних зборів. Російські купці могли перетинати кордон тільки за офіційним дозволом і з особистим зобов'язанням повернення. За свідченням автора «Сказання», вони мали за кордоном кілька основних «складських місць», на які поширювалася «незвичайна свобода»: у шведському «Гольмі», литовському Вільні, лівонських Ревелі й Ризі та «інших сусідніх місцях», куди вони звозили свою продукцію і продавали її «без усякого утруднення»¹⁷. Як бачимо, про вільну конкурентну торгівлю – одну із заporук становлення буржуазних відносин – навіть не доводиться говорити.

Отже на кінець XVII ст. Москва, як столиця, ще не перетворилася на той «нервовий вузол», що «в'яже у складну суцільну мережу всесвітній розвиток»¹⁸. Натомість жителі Києва (як у самому місті, так і поза ним) дедалі активніше долучалися до іноземної торгівлі. Зокрема на Печерську в 1680 р. на найвищому рівні було дозволено прибулим із-за кордону купцям не лише здійснювати купівлю та продаж, а й «товари складати» (тобто діяти на постійній основі)¹⁹. Так зі східних країн сюди привозили великі партії маслинової олії, мигдалю, рису, ізюму, тютюну, шафрану, прянощів, різного виду тканини, вогнепальну й холодну зброю (в тому числі багато оздоблену), приганяли табуни коней тощо. У 1680-х рр. продукцію широкого асортименту з європейських держав до міста поставляли, наприклад, купці М.Суслов і Р.Якимович. Їхній щорічний товарообіг нерідко досягав 15–20 тис. руб. Кияни, в тому числі й купці-греки, котрі мешкали в Нижньому місті, систематично відвідували ринки Польщі, Німеччини, Данії²⁰. Не можна заперечувати й того факту, що за рахунок українських торгових людей поповнювався кількісний та якісний склад російського купецтва, які, зокрема, опанували ринок Москви, перебиралися на постійне місце проживання на російські території.

¹⁶ Там же. – С.156–158.

¹⁷ Рейтенфельс Я. Сказания светлейшему герцогу тосканскому Козьме III о Московии / Пер с лат. А.Станкевича. – Москва, 1905. – С.133.

¹⁸ Клименко П. Місто і територія на Україні за Гетьманщини 1654–1754. – К., 1926. – С.1.

¹⁹ Захревский Н.В. Описание Киева. – Т.1. – Москва, 1868. – С.219.

²⁰ Історія Києва: В 3 т., 4 кн. – Т.2: Київ періоду феодалізму і капіталізму. – Київ, 1986. – С.22.

Відокремившись від Речі Посполитої у ході Національної революції, Україна, проте, зіткнулася з кількома принципово важливими економічними проблемами. Однією з них стали ускладнення у вільній морській торгівлі. Зокрема на півночі територія Польщі охоплювала узбережжя Балтики, а на півдні (через українські землі) вона мала вихід на Чорномор'я. І хоча децентралізована, політично й економічно ослаблена Річ Посполита не могла в повній мірі гарантувати торгівлю через Балтійське море, де потужними конкурентами виступали різні іноземні купці, в першу чергу німецькі, однак українці користувалися цим шляхом. Після виходу зі складу Речі Посполитої ситуація, зрозуміло, неабияк ускладнилася. Натомість на Чорноморському узбережжі посилилася влада турків і татар, які перманентно воювали з Московією.

Після приєднання до Російської держави, українські торгові люди формально долучалися до єдиного приморського порту в далекому Архангельську, через який велася основна зарубіжна торгівля Московії. Проте нових конкурентів тут, звісно, не чекали. Не полегшував справу і шлях через Псков та Новгород на Нарву, котра перебувала під владою Швеції.

Поділ України на кілька частин, головню на лівобережну і правобережну, неабияк ускладнював внутрішню й зовнішню торгівлю, часто зумовлював беззахисність купців перед діями можновладців тих країн, через які вони проїздили. Додавали проблем і збройні локальні конфлікти. Так, турки, захопивши частину Поділля, почали наводити тут свій лад. У 1672 р. вони пограбували валки жителів Лівобережжя, що їздили по сіль у Волощину (всього 900 підвід). Сіль висипали на землю, а волів привласнили²¹. Того ж року київські купці зі своїми товарами вирушили через Гданськ на ринки Німеччини. На шляху через польські володіння на них напали слуги магната Лещинського й пограбували²². В 1680 р. татарський загін напав на караван кременецьких торгових людей²³. Відомі численні випадки лихого долі українців, які транспортували свою продукцію через землі Московії. Українцям із Кам'янець-Подільського, Бара, Снятина, Шаргорода, Борщова королівська влада заборонила їздити в Італію, Угорщину по мед і вино, а потім привозити їх у Річ Посполиту для торгівлі²⁴. Урядники, котрі збирали індукту та евекту (ввізне й вивізне мито) часто зловживали своїм становищем, завищували збори в кілька разів, привласнювали купецькі товари, а потім перепродували їх.

Продовжувала залишатися невпорядкованою не лише митна, а й монетна система. Зокрема на Правобережжі набували поширення монети, карбовані магнатами, державою й українськими гетьманами. Відомо, що П.Дорошенко мав свого майстра грошової справи, який згодом перебрався до Росії²⁵.

Ще на початку 1660-х рр. на території Речі Посполитої, як зазначив шляхтич і купець Ян Пасек, «неповноцінні шеляги заповнили польський ринок, а срібної та золоті монети за неї стільки пішло за кордон, що ті, хто винен у цьому, повинні були б відповісти за це, стільки лиха між людьми наробила ця справа»²⁶. Обіг «лихої» мідної монети, яку намагалися збувати українцям замість золоті і срібної, набрав обертів і в Московії. Зокрема у Севську царський уряд розпочав карбування низькопробних «чехів», в яких лише четверту частину ваги становило срібло, а решту – домішки

²¹ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – С.289.

²² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – Т.IX. – Санкт-Петербург, 1877. – С.35–39.

²³ Ткаченко М. Нариси історії Кременчуччини до початку XVIII ст. // Записки Історично-філологічного відділу УАН. – Кн.24. – К., 1929. – С.77.

²⁴ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. – С.289.

²⁵ Акты ЮЗР. – Т.XII. – Санкт-Петербург, 1882. – С.70.

²⁶ Reszty rękopisu Jana Chryzostoma Paska, deputata z powiatu Lelowskiego (1656–1688). – Wilno, 1861. – S.311.

інших металів. Жителі Наддніпрянщини відразу забракували гроші «нового дела» та відмовилися продавати за них свої товари. Проте розпочалася боротьба вищої влади Московії за витіснення з України польських «старовічних» монет²⁷.

Якщо царський уряд і надавав можливість безмитної торгівлі українським купцям на підвладній йому території, то часто-густо чітко визначав її географічні межі та шлях, яким можна транспортувати продукцію. Так, в іменній грамоті 1678 р. зазначалося: «По челобитью киевского воята Ждана Тадрина и всех мещан велено в Киеве и в малороссийских городах [...] торговати сухим и водным путем до Смоленска. А Десною – до Брянска беспошленно, а в Смоленске и в Брянске и в иные города те ездить и с товаров своих пошлин не платить»²⁸.

Наприкінці XVII ст. в Московії продовжували діяти попередні заборони на «заповідні» товари. Однак, щоб не втрачати можливий зиск, царський уряд удався до деяких нових заходів. Так, стосовно спиртних напоїв було наказано облаштувати в Україні спеціальні «кухлеві двори», куди місцевий алкоголь поставлявся за низькими цінами, а потім за офіційним дозволом відправлявся до Москви, де тамтешніми купцями реалізовувався за більш високими розцінками²⁹. Однак у цьому випадку царська влада відчула потужний опір гетьманського правління, яке й собі прагнуло мати прибутки, а тому організувало контроль за вивозом горілки.

Як би там не було, але потік українських торгових людей до російських міст поступово збільшувався. Лише впродовж жовтня 1693 – серпня 1694 рр. до Москви прибули понад 60 купців із Ніжина, Києва, Опішні, Полтави, Стародуба, Батурина, Коропа та ін.³⁰

У зв'язку з викладеним вище історичним матеріалом, виникає принципове теоретико-методологічне питання: чи варто поширювати (застосовувати) стосовно виробництва в Україні другої половини XVII ст. термін «товарне», без будь-яких обумовлень (як це робить, наприклад, О.Стрішенець)? Адже, по-перше, переважна кількість дослідників як радянського періоду, так і новітнього залучають його для означення пізнішої доби (принаймні починаючи з другої половини XVIII ст.)³¹. По-друге, на нашу думку, доречніше у цьому випадку використовувати поняття «*просто* товарне виробництво», яке слід уважати більш доцільним щодо соціально-економічних формацій добуржуазного часу, за якого виробник цілеспрямовано виготовляв продукцію для продажу, на ринок. У монографії ж О.Стрішенець часто-густо йдеться про ті галузі виробництва, котрі задовольняли головним чином внутрішні потреби, зокрема і «двори» феодалів³². І, нарешті, останнє. Хотілося б конкретніше побачити, що концептуально нового привнесла авторка в розкриття заявленої нею теми порівняно з попередниками, скажімо, з істориками 1960–1980-х рр. (І.Гуржій, О.Компан, В.Маркіна, В.Борисенко, І.Шульга), окрім необґрунтованого (за рахунок несистематизованого підбору фактів) «розширення» хронологічних рамок товарного виробництва та «зародження» (?) купецтва у другій половині XVII ст. Отже означені вище питання мають дискусійний характер, а тому потребують переконливої доказової бази та поглибленої аргументації.

²⁷ Спаский И.Г. Русская монетная система. – Ленинград, 1962. – С.70–71.

²⁸ Российский государственный архив древних актов. – Ф.229. – Оп.1. – Стп.114. – Ч.2. – Л.98.

²⁹ Там же. – Стп.97. – Л.22.

³⁰ История Украинской ССР: В 10 т. – Т.3: Освободительная война и воссоединение Украины с Россией. Начало разложения феодализма и зарождение капиталистических отношений (вторая половина XVII–XVIII вв.). – К., 1983. – С.139.

³¹ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.). – К., 1962. – 206 с.

³² Див.: Стрішенець О. Товарне виробництво і торгівля в Україні... – С.216–219.

REFERENCES

1. Bardakh, Ju., Lesnodorskiy, B., Pietrchak, M. (1980). *Istorija gosudarstva i prava Polshi*. Moskva. [in Russian].
2. Chistjakova, E.V. (1958). Novotorgovij ustav 1667 g. *Arkhograficheskij ezhegodnik za 1957 g.* Moskva. [in Russian].
3. Hurzhii, I.O. (1962). *Rozvytok tovarnoho vyrobnytstva i torhivli na Ukraini (z kintsia XVIII st. do 1861 r.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Kompan, O.S. (1963). *Mista Ukrainy v drubii polovyni XVII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
5. Spaskij, I.G. (1962). *Russkaja monetnaja sistema*. Leningrad. [in Russian].
6. Strishenets, O.M. (2009). *Tovarne vyrobnytstvo i torhivlia v Ukraini (druba polovyna XVII – kintsia XVIII st.)*. Chernivtsi. [in Ukrainian].
7. Zakharov, V.N. (1996). *Zapadnocvroejskie kuptsy v Rossii. Epokha Petra I*. Moskva. [in Russian].

Oleksandr HURZHII

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
 Chief Research Fellow,
 Department of History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
 Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
 (Kyiv, Ukraine), oleksandrgurzij003@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6941-4488>

On the Question of the Formation of the All-Russian Market: the Ukrainian Context (Second Half of the Seventeenth Century)

Abstract. The purpose of the paper is to cover the competitive struggle of Ukrainians for foreign markets in the second half of the seventeenth century. The research methodology is based on the principles of historicism and determinism. Both general scientific (system analysis, synthesis, analogy, generalization) and special historical (critical analysis and comparison of sources, comparability, problem-chronological) methods are used. The scientific novelty. For the first time, the question of the legitimacy of the claims of previous historians about the functioning of the all-Russian market at that time is raised and the role of Ukrainians in this process is reconsidered. **Conclusions.** Separating from the Polish-Lithuanian Commonwealth during the National Revolution, Ukraine acquired several fundamentally important economic problems. One of them was the possibility of free maritime trade. In particular, in the north the territory of the first covered part of the Baltic coast, and in the south the Ukrainian lands occupied by it had access to the Black Sea. Although decentralized, politically and economically weakened Poland could not fully guarantee trade across the Baltic Sea, where various foreign merchants, especially Germans, were determined to be powerful competitors, Ukrainians used this path. After leaving the Commonwealth, the situation in this matter, of course, became much more complicated. On the Black Sea coast, the power of Turks and Tatars, who were constantly at war with Muscovy, increased. By joining the Russian state, Ukrainian merchants formally joined the only seaside port in the distant and inhospitable Arkhangelsk, through which Muscovy conducted the most part of its foreign trade. However, nobody expected the new competitors with opened arms here. The road through Pskov and Novgorod to Narva, which was under Swedish rule, did not make things any easier. The division of Ukraine into several parts, mainly on the left bank and the right bank, greatly complicated domestic and foreign trade; merchants were defenceless against the authorities of that countries through which they passed. The local armed conflicts caused problems as well. The international situation in the second half of the seventeenth century caused a number of crisis economic and socio-political phenomena in the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Ukrainian state, which nevertheless opened favourable prospects for Muscovy in the field of trade. At the same time, the trade interests of Ukrainians were not taken into account by the governments of many foreign countries. Competitive struggle in this area prompted the merchants of the Hetmanate to seek and establish new ways and markets for the sale of their products, in particular in Hungary, Moldavia, Wallachia, the Baltic States and the East.

Keywords: All-Russian market, Ukraine, Muscovy, Polish-Lithuanian Commonwealth, Ottoman Empire, Germany, merchants.